

STANDARDNI IN KNJIŽNI JEZIK – DRUGI POSKUS

Simon Krek

Institut »Jožef Stefan«, Ljubljana

UDK 811.163.6'26'27:004.738.5

Namen prispevka je poskus razjasnitve pojmov knjižni jezik, kot je uporabljen v slovarskih priročnikih, ter standardni jezik, kot ga razume sociolingvistika in ožje teorija jezikovnega načrtovanja. Dihotomijo med obema postavljamo v kontekst razmeroma obsežnih sprememb družbenih okoliščin od časa sprejetja omenjene teorije v slovenskem prostoru, razvoja informacijsko-komunikacijskih tehnologij v zadnjih dveh desetletjih, s tem povezanih sprememb pri rabi jezika ter novih potreb skupnosti govorcev slovenščine.

knjižni jezik, standardni jezik, jezikovno načrtovanje, kodifikacija, jezikovne tehnologije

The paper aims to clarify the notions of »literary language« as it is used in Slovene monolingual dictionaries, and »standard language« described in sociolinguistic terms or more narrowly within the theory of language planning. The difference between the two notions is dealt with in the context of the extensive social changes since the time when the theory of literary language was introduced in Slovene linguistics, the development of information-communication technologies in recent decades and the related changes in language use and the needs of the Slovene speaking community.

literary language, standard language, language planning, codification, language technology

1 Uvod

Na kratko o naslovu: prispevek, podoben temu, je bil prvič predlagan za objavo na simpoziju Obdobja 2013, od tod dodatek – »drugi poskus«. Prispevek je bil zavržen, po avtorjevem mnenju ne zaradi pomanjkljive vsebine, temveč zaradi nestrinjanja organizatorjev, na čelu s takratno vodjo simpozija, z vsebino. Neposredni motiv za nastanek prvotnega prispevka je takrat izhajal iz dveh dogodkov, pri katerih je bila že pred tremi leti izraziteje izpostavljena naslovna dilema. Prvi je bila predstavitev portala Slogovni priročnik¹ v Lingvističnem krožku na ljubljanski Filozofski fakulteti oktobra 2012, kjer so navzoči postali pozorni na to, da je na portalu dosledno uporabljen pojem »standardni jezik« v formulacijah, kot so »obliki nista skladni s trenutnim pravopisnim standardom«, ali »standardna« in »nestandardna oblika« pri prikazu posameznih pregibnih paradigem. V debati po predavanju se je izkazalo, da je bila uporaba pojma »standardni jezik« sprejeta z veliko mero skepse, med drugim tudi

¹ Portal je bil izdelan v okviru projekta Sporazumevanje v slovenskem jeziku: www.slovenscina.eu. Informacije o portalu so na strani <http://www.slovenscina.eu/portali/slogovni-prirocnik>, spletna stran samega portala je <http://slogovni.slovenscina.eu>.

zato, ker za pojmom »knjižni jezik« stoji slovenistična teorija jezikovne zvrstnosti, izhajajoča iz teorije knjižnega jezika praškega lingvističnega krožka.

Drugi dogodek je bil eden od intervjujev ob izidu *Slovarja novejšega besedja slovenskega jezika* (SNB; Bizjak Končar idr. 2013), ki je podrobneje obravnavan v nadaljevanju.² Po izidu SNB je leta 2014 izšla druga izdaja *Slovarja slovenskega knjižnega jezika* (SSKJ; Gliha Komac idr. 2014), ki zadreg z rabo pojma »knjižni jezik« ni razrešila, temveč jih je lazostrila (prim. Krek 2014: 21), konec marca 2015 pa je Inštitut za slovenski jezik objavil *Osnutek koncepta novega razlagalnega slovarja slovenskega knjižnega jezika* (NSSKJ; Gliha Komac idr. 2015). Pojmu knjižnosti v teh slovarjih se posvečamo v nadaljevanju.

2 Knjižnost v SSKJ 1, SNB, SSKJ 2 in NSSKJ

Najprej si oglejmo kratek odlomek iz uvoda v prvi knjigi prve izdaje SSKJ, ki je izšla leta 1970, v katerem je opredeljena vsebina slovarja:

V slovarju je zajet besedni zaklad (besede, zveze) in prikazana njegova raba, kakor se kaže v **sodobnem slovenskem knjižnem jeziku**, to je v obdobju **od začetka tega stoletja do 1969** oziroma do leta izida posamezne knjige. Obsega vse bistvene prvine knjižnega jezika: leposlovnj, znanstveni, publicistični, časopisni, pogovorni jezik, terminologijo, žargone in narečno besedišče.

Temu odlomku kot pojasnilo, ki izraža takratno razumevanje duha jezikovne knjižnosti, lahko dodamo še opredelitev pojma knjižni jezik iz prispevka ene od soavtoric slovarja, ki je izšel dve leti po izdaji prve knjige SSKJ (Vidovič Muha 1972: 178):

V njem [SSKJ] je knjižni jezik razumljen kot **skupek vzporedno živečih, enakovrednih stilov**; noben stil ni kriterij za ocenjevanje drugega. Vendar je treba posebej poudariti, da gre pri vseh, v slovarju potencialno predstavljenih stilnih realizacijah knjižnega jezika, za enoten, trden knjižni sistem, ki ima to sposobnost, da se zaradi čim pristnejšega **posredovanja sporočila** lahko pojavlja enkrat v takšni, drugič v drugačni obliki. V slovarju torej ne gre za direktno odklanjanje oziroma dovoljevanje izraznih sredstev, ampak za njihovo natančno opredeljevanje glede na **določen način izražanja**, na določen **stil knjižnega jezika**.

SNB kot samoopredeljeni dodatek SSKJ nosi letnico 2012. Dobršen del enega od intervjujev po izidu je posvečen statusu »knjižnosti« besedišča, kar v dialogu z novinarjem *Mladine* pojasnjuje urednik slovarja dr. Marko Snoj:

Imajo vse te nove besede enak »knjižni« status kot besede v SSKJ?

Seveda ne. Verjetno ste opazili, da v naslovu slovarja manjka prilastek **knjižni**. [...] Prinaša besede, ki se na novo uporabljajo ali na novo uveljavljajo v slovenskem **pisnem jeziku**, to pa je danes precej **širši pojem** kot knjižni jezik.

Lahko pričakujemo, da bo vendarle veliko besed iz tega slovarja postalo knjižnih?

² Marko Snoj: Danes stare mame govorijo ful! *Mladina*, 1. 3. 2013: <http://www.mladina.si/120969/dr-marko-snoj-danes-stare-mame-govorijo-ful>

Veliko teh besed je tako rekoč knjižnih. Je pa res, da pojma knjižni jezik danes ne uporabljamo prav pogosto. Govorimo raje o **standardnem jeziku**, čeprav tega nihče zares natančno ne definira. Sam sicer menim, da sta **standardni in knjižni jezik** pravzaprav **sinonima** in da je današnja uporaba prilastka standardni namesto knjižni prevladala pod vplivom angleščine. [...] Nekatero tu prikazane **besede** verjetno **ne bodo nikdar standardne**, kaj šele kanonizirane kot **norma**. Naš osnovni **normativni priročnik** tako ostaja Slovenski pravopis 2001.

Prva izdaja SSKJ in SNB sta bila potem združena v drugi izdaji SSKJ, ki je izšla leta 2014. Z zornega kota našega prispevka si je zanimivo ogledati spremembe v prej omenjenem odstavku iz uvoda, ki je sicer povzet po prvi izdaji, a opazno spremenjen, natanko zaradi zadrege, ki jo obravnavamo. Primerjavo med prvo in drugo izdajo navajamo s prikazom sledenja spremembam:

V slovarju je zajet ~~besedni zaklad~~ besedje (besede, zveze) in prikazana ~~njegova raba slovenskega jezika~~, kakor se kaže predvsem v ~~sodobnem slovenskem knjižnem jeziku~~, to je zapisanih besedilih v obdobju od začetka te druge polovice 19. stoletja do 2013/1969 oziroma do leta izida posamezne knjige. Obsega vse bistvene prvine ~~slovenskega knjižnega jezika~~: leposlovni, znanstveni, publicistični, časopisni, pogovorni jezik, terminologijo, žargonev okviru socialnih zvrsti tako knjižne kot tudi neknjižne zvrsti in narečno besedišče interesne govornice oziroma od praktično sporazumevalnega prek strokovnega jezika in publicistike do umetnostnega jezika v okviru funkcijskih zvrsti.

Razlika je nadvse povedna:³ v SSKJ 1 je knjižni jezik dojet kot jasno opredeljen in omejen nabor jezikovnih zvrsti (leposlovni, znanstveni, publicistični, časopisni, pogovorni jezik, terminologija, žargoni in narečno besedišče), ki je po besedah Ade Vidovič Muha »skupek vzporedno živečih, enakovrednih stilov«. Vse, kar najdemo v slovarju, je del »knjižnega jezika«, ne glede na zvrstno opredelitev. Temu ustrezna je bila tudi novinarjeva reakcija v intervjuju, podobno kot večine uporabnikov, ki so šli skozi proces edukacije v slovenskih šolah. Nasprotno se »sodobni slovenski knjižni jezik« iz SSKJ 1 v drugi izdaji spremeni v »zapisana besedila« oz. »slovenski jezik« brez opredelitve knjižnosti, pri čemer so po novem v skoraj identičen slovar (Krek 2014) vključene »tako knjižne kot neknjižne zvrsti«, z nedefiniranim konglomeratom socialnih in funkcijskih zvrsti, o katerih knjižnosti ali neknjižnosti ne vemo dosti. Celota vsebine SSKJ 2 torej ni več »slovenski knjižni jezik«, tako kot v SSKJ 1, temveč je to »slovar slovenskega tako knjižnega kot neknjižnega jezika«, sami pa moramo v njem razločiti »knjižni« del od »neknjižnega«. Če je torej bralec pogledal v SSKJ 1 in v njem našel iztočnico, je lahko predpostavljal, da je ta del slovenskega knjižnega jezika, z morebitnim opozorilom glede zvrsti, ki je povedalo, v kakšnih okoliščinah je raba izraza primerna. Ta sistem je bil s subtilnim premikom postavljen na glavo in po novem gre za slovar **pisnega jezika** z drugačnim konceptom. Značilno je, da so to opazili le avtorji SSKJ 1, ki (verjetno edini) dobro vedo, kako je prva izdaja nastala:

³ V tem prispevku se ne spuščamo podrobneje v vprašanje, od kod je identični slovar nenadoma slovar začel zajemati besedišče od druge polovice 19. stoletja, če so njegovi prvi avtorji menili, da opisujejo slovenski besedni zaklad od začetka 20. stoletja do izida posamezne knjige.

Nove leksikalne enote so besedilu prve izdaje mehanično dodane ne glede na koncept SSKJ, brez upoštevanja specifičnosti korpusnega gradiva, zlasti pa brez razvidnih meril o sprejemanju. Posledica tega je, da je med temi enotami množica besed, katerih sprejem je v nasprotju s konceptom SSKJ, npr. *džankizacija*, *džek*, *fopati*, *igličar* 'narkoman', *kulica*, *narkič* 'narkoman', *profi* 'profesionalec', *sfaliti*, *štekati*, *radodajka*, *lapati* itn. – Poudarjamo, da se gornja ugotovitev nanaša na neskladje s konceptom SSKJ, ki je slovar slovenskega knjižnega jezika, in ne na zavračanje možnosti, da so vse te leksikalne enote sicer sprejete v kateri drugi slovar slovenskega jezika, ki bi to predvideval v svojem konceptu.

Iz tega izhodišča si oglejmo še napoved vsebine iz osnutka koncepta NSSKJ, ki se še vedno opredeljuje za slovar »knjižnega jezika«:

Knjižni jezik razumemo kot uzaveščeni, kultivirani in konvencionalni nadregionalni kod, ki ga v slovenskem jezikovnem okolju govorci slovenščine nezaznamovano rabijo zlasti v javnih in formalnih govornih položajih. Pri tem je kultiviranost knjižnega jezika razumljena kot upoštevanje splošno veljavnih načel, norm in družbenih konvencij. Knjižni jezik temelji na jezikovni tradiciji in se tudi s kodifikacijo utrjuje, v svojem jedru je razmeroma stabilen, čeprav se skozi čas postopoma spreminja. Njegova poglobljena vloga je, da kot standardni kod uresničuje osrednjo in temeljno sporazumevalno in povezovalno vlogo jezika za javno rabo.

Knjižni jezik tudi v tem slovarju ne bo več »skupek vzporedno živečih, enakovrednih stilov«, ki so na enoten način opredeljeni v slovarju, temveč bo »kod«, ki se utrjuje s »kodifikacijo«, torej pravopisom in pravorečjem, ena njegovih glavnih opredelitev pa je »kultiviranost«. Skratka, slovar opisuje oboje: tako kultivirani kod kot nekultivirani preostanek, za zadnjega pa tako kot v primeru druge izdaje SSKJ vsaj na podlagi povedanega ne moremo biti prepričani, kaj vse zajema. Kvalificiranje socialnih zvrsti je v osnutku opredeljeno takole:

Okvalificiranost v okviru socialne zvrstnosti določa odstopanje od kultivirane, v (javnih, formalnih) govornih položajih ustaljene, predvidljive in vsaj pretežno s kodifikacijo usklajene leksike slovenskega knjižnega jezika, ki je večinoma razširjena tako v govornjenih kot zapisanih besedilih. Leksika, ki je torej splošno sprejeta, ustaljena, ima uzaveščeno razmerje do norme in je kultivirana, primerna za formalne govorne položaje, je torej knjižna in z vidika socialne zvrstnosti nezaznamovana. Zaznamovanost gre v dve smeri, bodisi proti izrazito omejeni rabi v posebej izbranih govornih položajih za izrecno poudarjanje jezikovne kultiviranosti in umetelnosti in v smislu izkazovanja lastne jezikovne zmožnosti (tj. v ozkoknjižno) bodisi proti manj formalni rabi, tj. najprej v pogovornost (knjižno in neknjižno), po potrebi tudi v narečnost, sleng, otroški govor.

Teza iz gornjega odstavka je: »knjižna leksika« (kultivirana, ustaljena, predvidljiva, splošno sprejeta, s kodifikacijo usklajena) je nezaznamovana, ni kvalificirana. Če je zaznamovana, načeloma ni več knjižna. Kljub temu kvalifikatorja »ozkoknjižno« in »knjižno pogovorno« dajeta vedeti, da je tako opredeljena leksika še vedno del knjižnega jezika. Zelo očitno ni več knjižna leksika, označena z »neknjižno pogovorno«, ni pa jasno, kaj je z narečnim besediščem, slengom, otroškim govorom.

Še manj je jasno, kaj je s pripadnostjo knjižnemu jeziku pri funkcijskozvrstnih ali ekspresivnih kvalifikatorjih. Ali opredelitev »v publicističnih besedilih s področja glasbe« pomeni, da ta leksika ni knjižna? Ali so *miškica*, *sonček*, *srček* (ljubkovalno) del knjižnega jezika, *pizda*, *fukati*, *jeba* (vulgarno) pa ne? Če ne gre več za slovar zgolj knjižnega jezika, temveč ta »obsega [...] tako knjižne kot tudi neknjižne zvrsti«, tega kot uporabniki brez usposobljenega interpreta ne moremo vedeti. Radikalno rečeno: koncept slovarske knjižnosti s tem postane praktično neuporaben.

3 Jezikovna standardizacija in nove okoliščine

Sociolingvistični pojem jezikovne standardizacije je razmeroma univerzalen. Na kratko: jeziki gredo skozi faze izbire (izhodiščne jezikovne variante), kodifikacije, stabilizacije in vzdrževanja (Cooper 1989: 31–32, 125). Verjetno lahko trdimo, da je slovenščina v tej grobi osnovni razvrstitvi v fazi vzdrževanja in da ji ob zglednem opravljanju vzdrževalne dejavnosti vsaj v bližnji prihodnosti ne grozi težja izguba funkcij ali »smrt« (Crystal 2002). Kar je za našo temo bolj zanimivo, je vprašanje, kateri deli jezika s stališča jezikovne standardizacije običajno sploh so standardizirani oz. kaj je torej smiselno (in možno) standardizirati.

V postopku standardizacije se predpiše izrazna podoba, optimizirajo slovnična sredstva ter fiksirajo pomeni besed. Glavni kodifikacijski priročniki so torej pravopis/pravorečje, slovnica in pravopisni slovar, ki določajo merila pravilnosti v okviru standardiziranih besedil. Produkt standardizacije je urejen jezik, očiščen nedoslednosti v pisavi/izreki, slovničnih dvoumnosti in redundanc ter motečih polisemij. [...] Pojem standardnega jezika je povezan predvsem s tehničnimi vidiki jezikovne rabe: to je najprimernejša oziroma najbolj optimalna oblika jezika za pisavo, zlasti za tisk za množično komunikacijo, pa tudi za nekatere žanre, npr. znanstvena besedila ali administrativne obrazce, kjer mora biti jezik kar najbolj transparenten in objektivni. (Skubic 2005: 46–47)

S približno podobnim dosegom standardizacijskih prizadevanj se strinjajo tudi drugi pisci, kot denimo Frawley (2003: 411): »Področja jezikovnega načrtovanja vključujejo predvsem javno upravo, izobraževanje in komunikacijske medije«. Ali če se ozremo na severnoevropsko prakso – danski zakon o pravopisu (drugi člen) pravi (<https://www.retsinformation.dk/Forms/R0710.aspx?id=84769>):

Danski pravopis morajo upoštevati vsi deli javne uprave, parlament ter z njim in s sodišči povezani organi. Predpis se nanaša tudi na nejavne izobraževalne ustanove, ki dobivajo polovico ali več sredstev za delovanje, ter zasebne in nepridobitne šole, ki so del sistema obveznega izobraževanja.

Za naš namen razjasnjevanja razlikovanja med standardnim in knjižnim jezikom je pomembno predvsem to, da pojem knjižnega jezika, kot je definiran zdaj, avtomatično izključuje možnost zakonskega predpisovanja rabe pravopisnih in pravorečnih priročnikov v delih javne sfere, ker je preveč nejasen, da bi ga za to lahko uporabili (če bi se morda za to odločili). Na drugi strani je potencialna zakonska standardizacija (torej standardni jezik) lahko omejena le na razmeroma ozek segment jezika, ki obsega dele

javne (pisne) rabe jezika, kjer je zaradi razlogov, ki so omenjeni zgoraj, kodifikacija zaželena in konsenzualno sprejeta.

Pri tem vprašanju je treba upoštevati tudi razvoj tehnologije, saj nove tehnologije vedno povečajo slogovni razpon jezika – tako se s tiskom poveča potreba po standardizaciji pisnega jezika, nastane vrsta novih formatov in uredniških standardov, z radiem in televizijo se poveča potreba po definiranju enotnega govornega standarda, s spletom in digitalizacijo se poveča predvsem možnost dvostranske ali večstranske komunikacije, ki je hkrati tudi javna (Crystal 2011). To pomeni, da ima svetovni splet in splošni prehod s papirja na zaslon daljnosežne posledice za proces javne objave in dostopa do besedil, saj se je število piscev z možnostjo javnega objavljanja dramatično povečalo, čas od nastanka besedila do javne objave se je bistveno skrajšal, veliko prej zasebnih žanrov pa je prešlo v javno sfero (forumi, klepetalnice, družabna omrežja itn.). Na drugi strani se vloga (knjižnega, časopisnega in revijalnega) založništva kot filtra med avtorjem in bralcem bistveno spreminja. Proces objavljanja se individualizira, klasični večavtorski proces, ki je v primeru slovenščine večinoma vključeval tudi lektorja, v novih razmerah bolj ali manj ne deluje več. Standardizacijski koncept za 21. stoletje bo torej moral upoštevati kvantni preskok pri množičnosti javne komunikacije, novo digitalno besedilno stvarnost, neomejen dostop do digitalnih (jezikovnih) virov in možnosti njihovega povezovanja, predvsem pa tudi vse možnosti uporabe napovedujočih se jezikovnih tehnologij.

Pri vprašanjih obvladovanja jezikovnega standarda si moramo predstavljati predvsem možnosti, ki so bile v svetu tiskanih medijev nezamisljive. Tako je danes mogoče jezikoslovno procesirati celoten slovenski splet in uporabnikom ponuditi podatke o rabi jezika v realnem času. V ne tako oddaljeni prihodnosti bomo imeli digitalizirano celotno tiskano kulturno dediščino, ki jo hranimo v knjižnicah, ter jo ponudili v spletnih knjižnicah in kot zgodovinski korpus. Zamisliti si je mogoče virtualne asistente, specializirane za odgovarjanje na vprašanja glede standardnega jezika (glej Krek 2012), strojno prepoznavanje slovarskih definicij v elektronskih besedilih, sprotno detekcijo novih pomenov in objavo definicij novih pojmov v realnem času in podobno (glej <http://www.sssj.si>).

To predvsem pomeni, da že ima in bodoči govorec slovenskega jezika bo imel (a) veliko večje možnosti za javno komunikacijo kot kdajkoli doslej in (b) bistveno več možnosti, da hitro pride do relevantne informacije bodisi na ravni opisa jezika ali jezikovnega standarda.

4 Zaključek

Selitev večine pisne produkcije v digitalni medij ne bo ostala brez posledic za opredelitve žanrskih, zvrstnih ali funkcijskih dimenzij slovenščine. Ena od značilnosti digitalne dobe je tudi možnost strojne analize velike količine besedil, ki izkazujejo podobne lastnosti na ravni besedišča, skladnje, besedilnih lastnosti in podobno, do možnosti analize osebnih stilov, ta naloga pa čaka bodoče raziskovalce besedilnih žanrov. Na ta način je mogoče priti do bistveno bolj objektivne slike, kakšna je

pravzaprav trenutna podoba slovenskega (pisnega) jezika, in tudi prepoznati tiste dele, ki se dejansko skladajo s standardom oz. bo mogoče celo meriti stopnjo skladanja s standardom. Zaradi vseh opisanih sprememb je smiselno prestaviti težišče kodifikacije na pojem »standardnega jezika« z binarno logiko standardno-nestandardno, ostalo pa prepustiti učinkovitemu, obsežnemu in sprotnemu jezikovnemu opisu.

Bibliografija

- BIZJAK KONČAR, Aleksandra idr., 2013: *Slovar novejšega besedja slovenskega jezika*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- COOPER, Robert L., 1989: *Language Planning and Social Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- CRYSTAL, David, 2002: *Language Death*. Cambridge: Cambridge University Press.
- CRYSTAL, David, 2011: *Internet Linguistics: A Student Guide*. Oxon, New York: Routledge.
- FRAWLEY, William J. (ur.), 2003: *International Encyclopedia of Linguistics*. Oxford: Oxford University.
- GLIHA KOMAC, Nataša idr., 2014: *Slovar slovenskega knjižnega jezika. Druga izdaja*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- GLIHA KOMAC, Nataša idr., 2015: *Osnutek koncepta novega razlagalnega slovarja slovenskega knjižnega jezika*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- KREK, Simon, 2012: Spletni portal Slogovni priročnik. *Slavistika v regijah*. Ljubljana: Zveza društev Slavistično društvo. 225–231.
- KREK, Simon, 2014: Prva in druga izdaja SSKJ. *Slovenščina 2.0 2/2*. Ljubljana: Trojina. 114–160.
- SKUBIC, Andrej E., 2005: *Obrazi jezika*. Ljubljana: Študentska založba.
- VIDOVIČ MUHA, Ada, 1972: Oris dveh osnovnih pojavnih oblik sistema knjižnega jezika: (ob Slovarju slovenskega knjižnega jezika I). *Jezik in slovstvo* 17/6. 178–186.